

– певної схожості або аналогій у суспільно-політичному житті минулого та сучасного періодів розвитку української державності, на фоні яких відбувалася раніше і відбувається сьогодні громадянська освіта.

Отже, вивчення вітчизняної досвіду громадянської освіти в Україні XIX ст. є важливим у контексті подальшого розвитку методологічного забезпечення й пошуку оптимальних шляхів здійснення громадянської освіти в сучасному українському суспільстві.

Література

1. Боришевський М. Громадянське виховання як психолого-педагогічна проблема / М. Боришевський // Педагогічна газета. – 2006. – № 9 (146). – С. 3.
2. Жадан І. Наскрізний підхід до викладання громадянської освіти і підготовка вчителів / І. Жадан, С. Позняк // Історія України. – 2004. – № 18. – С. 18–23.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України : в 2 т. / Д.І. Дорошенко – К. : Глобус, 1992. – Т. II (від половини XVII ст.). – 349 с.
4. Історія української та зарубіжної культури / [Б.І. Білик, Ю.А. Горбань, Я.С. Калакура та ін. ; за ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука]. – К. : Вища шк. : Знання : КОО, 2000. – 326 с.
5. Крип'якевич І.П. Історія України / І.П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б. Якимович]. – Л. : Світ, 1992. – 560 с.
6. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – К. : Береги, 1992. – 80 с.
7. Медвідь Л.А. Історія національної освіти / Л.А. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.
8. Позняк С. Дослідження громадянської освіти у країнах – членах Ради Європи / С. Позняк // Шлях освіти. – 2005. – № 5. – С. 20–25.
9. Пономаренко Л. Громадянська освіта в Україні: ментальний аспект / Л. Пономаренко // Директор школи. – 2001. – № 20. – С. 4–5.
10. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) : нариси / [редкол. : М.Д. Ярмаченко (відп. ред.), Н.П. Калениченко (заст. відп. ред.), С.У. Гончаренко та ін.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 384 с.

ЯЛЛІНА В.Л.

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ XX ст.

В основу підготовки старшокласників у системі освіти покладено головні ідеї, які відображені в Державній національній програмі “Освіта” (Україна XXI ст.), Законі України “Про освіту”. У контексті сформульованих у цих нормативних актах вимог провідним завданням освіти є забезпечення підготовки не тільки високого рівня майбутніх випускників, а і зростання їхнього інтелектуального потенціалу, формування здатності до критичного аналізу, уміння приймати рішення.

Підґрунтям дослідження стали сучасні праці про історичний досвід розвитку освіти (Л. Березівська, В. Вихрущ, Л. Вовк, М. Євтух, І. Зайченко, О. Сухомлинська, Г. Троцько та ін.). Загальнотеоретичні підвалини розумової діяльності людини було висвітлено в наукових працях зарубіжних (А. Анастасі, Дж. Брунер, Дж. Гілфорд, Ж. Піаже та ін.) і вітчизняних учених (Г. Костюк, О. Леонтєв, С. Рубінштейн, К. Славська та ін.).

Мета статті – дослідити особливості змісту розумового виховання старшокласників на початку XX ст. на основі аналізу змісту навчальних програм, планів, пояснювальних записок, навчальних підручників.

Аналіз історико-педагогічної літератури, матеріалів законодавчого характеру, наказів, циркулярів, розпоряджень та інструкцій Міністерства народної освіти, архівних документів (зокрема різноманітних правил, інструкцій, звітів тощо) дав можливість дійти висновку, що в досліджуваний період прогресивні погляди видатних вітчизняних педагогів на розумове виховання певною мірою втілювались у шкільну практику. Уже на самому початку нового століття царський уряд прагнув реформувати освітню систему відповідно до вимог часу. Для цього при Міністерстві народної освіти була створена спеціальна комісія (у її складі був і попечитель Харківського навчального округу В.К. фон Април), основним завданням якої стала розробка проекту основних положень організації середньої школи. Привертає увагу той факт, що частина членів цього зібрання вважали, що тривале перебування в школі і підпорядкування панівному в ній режиму негативно позначається на розумовому розвитку школярів, оскільки ослаблює в них зацікавленість до навчання і любов до праці. При цьому вони наголошували на тому, що скорочення курсу середньої школи повинно бути використано при вдосконаленні методики викладання з метою посилення вивчення тих предметів, які потребують найбільшого розумового розвитку та напруження [11, с. 84–85].

Аналіз навчальних планів дає підстави стверджувати, що розумове виховання займало провідне місце у змісті шкільних дисциплін. Шкільні педагогічні ради зазначали, що надання знань, виховання розуму і розвиток витонченого смаку забезпечує читання літературних творів, вивчення історії. І всім іншим предметам також властивий широкий виховний вплив на розум та серце [6].

Унаслідок відповідних соціально-політичних умов початку ХХ ст. такий предмет, як Закон Божий, займав у навчальному плані пріоритетне значення й значився першим не тільки в ньому, а й у переліку навчальних успіхів в атестаті випускників. Формування уявлень про моральну поведінку підпорядковувалося головному завданню цього навчального предмета – вихованню релігійних настроїв, почуттів і переконань, що, безумовно, мало відповідний вплив і на розум школяра.

Давні мови були важливими предметами, навчання яких цілеспрямовано розвивало мову учнів, сприяло становленню їх розуму. Вважалося, що культура мови – найважливіший засіб для формування культури мислення, розвитку розуму дитини. Оволодіння давніми мовами було доцільно з погляду подальшої перспективи й майбутнього життєвого шляху випускників школи. Латинська мова в досліджуваний період була важливим способом оволодіння науковими знаннями, без чого був неможливий подальший розумовий розвиток учнів. Водночас ми не можемо не зазначити, що вже на цьому етапі виявлялася певна гендерна дискримінація. Так, у жіночих гімназіях виділялося значно менше годин на вивчення мов, ніж у чоловічих. До того ж у них взагалі не вивчали латинську мову, що звужувало можливості навчання дівчат у вищих навчальних закладах, де обов'язковою була латинь. Разом з тим дівчатам викладали рукоділля, педагогіку і

художні дисципліни, які сприяли формуванню в них зв'язків з практичним життям людей, позитивно впливали на підготовку до реального життя.

Якщо навчання давніх мов було спрямовано головним чином на розвиток аналітичних здібностей, то математика повинна була вчити абстрагуванню, формувати дедуктивний метод мислення. Метою навчання математики визначалося й засвоєння системи математичних знань; ґрунтовне й систематичне вивчення теоретичного курсу учнями методів або форм міркувань, без чого проблематичним ставав розумовий розвиток усіх учнів, в першу чергу старшокласників. Аналіз змісту пояснювальної записки до курсу математики дає змогу стверджувати, що математика з кожним класом ускладнювалася і вимагала більшої роботи мислення [16].

Російська мова в ієрархії навчальних предметів у всіх навчальних закладах займала домінуюче місце. Основна мета її вивчення – формування навичок вільного практичного володіння цією мовою, знання основ її функціонування та історії розвитку. Навчальний процес закріплював у мовній поведінці учнів ошадливість у словах, вчив уникати багатослівності, резонерства. До курсу російської мови входило вивчення літератури і логіки у старших класах [14]. У “Правилах про випробування” (1872), які залишилися в силі і на початку ХХ ст., вимоги до випускної письмової роботи з російської мови були так визначені: “Правильне розуміння запропонованої теми в найголовніших частинах її й уміння висловлювати свої думки чітко, виразно, послідовно, правильно й відповідною предмету мовою, із запобіганням таким помилкам, які свідчать про малограмотність” [1]. Тому цілком обґрунтовано, в аспекті подальшого розумового розвитку учнів перш за все випускних класів, в ході поточної атестації і на випускних іспитах зазвичай враховувалися точність, самостійність і обґрунтованість мислення. У їх випускних творах рецензенти із університетів обов'язково відзначали такі моменти, як щирість автора, його спостережливість і проникливість, внутрішня логіка викладу матеріалу. І не випадково у протоколі засідання випускної комісії Харківської гімназії під час випробування на атестат зрілості у 1905 р. з російської мови ми знаходимо, “що в усіх працях проглядалося досить правильне розуміння теми, багато творів відрізнялися докладним розвитком теми, думки були викладені досить чітко, послідовно, орфографічні помилки зустрічаються у 15 працях з 50” [7].

Історія, яка у середній школі мала значний виховний потенціал, була покликана виконувати важливі виховні завдання, оскільки дає уявлення про найважливіші події минулого, про актуальні проблеми сьогодення і перспективи в майбутньому і тим самим має можливість впливати на розумовий та моральний розвиток учнів. На думку відомого історика і громадського діяча Д. Багалія, історія розвиває наукове мислення, вчить користуватися прийомами історичного мислення, збагачуючи суспільство [2]. Крім того, історія розвиває світосприйняття, формує такі здібності, як пам'ять, мислення. У циркулярі Міністерства народної освіти (липень 1907 р.) зроблено висновок, який залишається надзвичайно актуальним і для нашого сьогодення: “Численні явища, що характеризують недоліки

нашої школи, зумовлені недостатнім знайомством учнівської молоді з великим минулим їх спільної вітчизни. Вдумливе і серйозне вивчення цього минулого виховує в учнів ті почуття, які необхідні для корисної їх діяльності в майбутньому житті і без яких вони не можуть бути корисними членами держави” [15, с. 57–58].

У пояснювальній записці до курсу історії “Про програми з історії для реальних училищ” (2 липня 1914 р.) підкреслювалась важливість під час вивчення курсу історії спрямованості на надання систематичних, у певному сенсі цілісних і закінчених знань усіх суттєвих моментів історичного процесу. Крім того, вказувалося, що в останніх трьох класах спостерігається зростання свідомості учнів, подальший їх розумовий розвиток, тому процес викладання потрібно вести паралельно цьому зростанню [18, с. 59].

Не менш важливе значення при здійсненні розумового виховання старшокласників відіграло і вивчення географії. Тому не випадково вже при обговоренні навчальних планів у новому проекті Положення про гімназії Міністерства народної освіти у 1909 р. представники педагогічної громадськості ставили питання про “особливу увагу”, на яку заслуговує цей предмет [4, с. 12]. Пізніше, при включенні цього предмета до шкільної програми, у циркулярі Міністерства народної освіти від 1 липня 1914 р. “Про програми з географії для чоловічих гімназій” та пояснювальній записці до неї вимагалось поглиблювати раніше набуті знання із кожним подальшим концентром відповідно до “більшого розвитку учнів” [18, с. 31, 33].

У пояснювальній записці вказувалося, що головним завданням курсу географії протягом чотирьох старших класів є зведення матеріалу в одну цілісну картину світу, причому зверталася увага на виявлення причинних зв’язків, вироблення понять про природу, культурно-економічне становище, різноманітні галузі праці і становище Росії серед інших держав [18].

Так, II Менделєєвський з’їзд (1911 р.) і I Всеросійський з’їзд викладачів фізики, хімії і космографії (1914 р.) одноголосно постановили, що настав час ввести хімію як самостійний предмет в усі загальноосвітні середні школи, оскільки її значення як науки є настільки величезним, що кожна освічена, розумово розвинена людина повинна мати про хімію хоча б деяке уявлення [3, с. 279].

Циркуляром Міністерства народної освіти № 10974 з 5 липня 1905 р. у 7-му класі в більшості чоловічих гімназій було введено викладання законодавства (1 урок) і філософської пропедевтики (психологія та логіка) (2 уроки) за рахунок часів з давніх мов.

У пояснювальній записці до курсу законодавства у старших класах (7-й і 8-й класи) йшлося, що воно має дати учням необхідні для кожної освіченої людини відомості про чинне законодавство [8, с. 135–137]. Педагогічна громадськість підтримала ідею впровадити законодавство у школи, вказуючи, що воно має бути предметом, який розвиває сили учнів [13]. Крім того, педагоги вважали, що знання законів необхідно для випускника школи. “Юнацький вік – це зоря пробудження самосвідомості й осмислення навколишньої дійсності... Запас отриманих у гімназії відомостей про

право та державу завжди дасть йому можливість оглядатися в масі важких життєвих відносин, звільнить його ... від підпорядковування чужому, нав'язливому авторитету” [5].

У пояснювальній записці до курсу філософської пропедевтики вказувалося, що викладання логіки та психології в гімназіях викличе в учнів більш вдумливе ставлення до оточуючих їх явищ і до самих себе, створить основу для вироблення в майбутньому більш глибокого і правильного світогляду. Автори програми вказували, що викладання психології (7-й клас) сприятиме значному розширенню кругозору старшокласників. Викладання логіки (8-й клас) має за мету деяке завершення наукової освіти [8; 10; 17].

Водночас педагогічну громадськість почало турбувати й те, що в курсі чоловічих і жіночих гімназій логіці відводилося мало місця, а в реальних училищах логіка зовсім не викладалася. Педагог П. Лебедев писав, що при всій перевантаженості курсу повної середньої школи предметами словесними, математичними, реальними, в ньому зовсім не знаходиться місця логіці, яка дисциплінує роботу мислення і своїм багатим змістом найбільше відповідає запитам юнацького віку. Відомо, з якою цікавістю учні вилловлюють різні філософські відомості з уроків історії, літератури й інших випадкових джерел, засвоюючи без усілякої системи, як елементи свого світогляду. Задоволення цієї потреби, особливо живої для цього віку, являє собою такий самий прямий обов'язок школи, як і повідомлення учням необхідних знань про природу, людей тощо [9].

Перевідні іспити та випробування зрілості середніх навчальних закладів містили всі курси основних дисциплін. Аналізуючи результати таких іспитів, учителі робили висновки про розумовий розвиток учня, про сформованість його процесів мислення, про розвиток здібностей і задатків, про можливість продовження самонавчання та вдосконалення індивідуальних розумових можливостей.

У затверджених міністром народної освіти “Правилах про випробування” 1910 р. так само, як і в правилах 1872 р., підкреслювалося, що “випробування зрілості не є випробуванням пам'яті, а того, чи розвинена в юнака здатність відповідно до його віку мислення, чи має він ясний, правильно діючий розум, правильне й здорове судження, причому варто оцінювати тільки ті знання і те творіння, яке стало плодом правильної й постійної протягом усього попереднього навчального часу старанності, стали дійсним і міцним надбанням учнів, і звертати завжди увагу на знання істотно важливого в кожному предметі, а не окремих його подробиць” [1].

Великий вплив на розумовий розвиток особистості учня справляли підручники та посібники, які вчитель обирав самостійно із переліку запропонованих Міністерством народної освіти [12, с. 24]. Учені (Д. Багалій, В. Бузескул, О. Єфименко та ін.) систематизували вимоги та рекомендації до складання посібників, серед них слід виділити такі: навчальний матеріал має бути чітко розподілений на параграфи, позбавлений будь-яких ідеологічних та партійних поглядів, нести виховне навантаження, відповідати віковим та національно-психологічним особливостям; містити схеми, ма-

пи; в кінці кожного параграфу має бути резюме. Такі вимоги до складання змісту актуальні і для сучасного періоду.

Педагоги у своїх працях звертали увагу на необхідність вивчення підручників для розумового розвитку дитини. Так, у ряді публікацій (В. Водарський “Яким має бути підручник з російської літератури для середньої школи”, В. Гордеев “Про наочне викладання історії мистецтв”) або у відгуках на вже надруковані видання (М. Белецький, К. Піксанов “Хронологія російської літератури для учнів”, М. Кноррінг, П. Сингалевич “Сторінка з методики історії”, В. Рожицин, В. Бутенко “Курс нової історії для VII класу чоловічих гімназій і реальних училищ” та ін.) педагоги прагнули вивести засадничі принципи створення шкільної літератури нового зразка, серед яких: наочність, схематизм, розвивальні питання та багаторівневі завдання, практичні рекомендації щодо роботи з конкретним матеріалом [19].

Революційні події 1905 р. примусили царизм видати Маніфест (17 жовтня 1905 р.), у якому декларувалися свободи і права, в тому числі й право вільно використовувати національні мови в школі. На початку ХХ ст. почався рух за створення навчальних курсів з географії України, тісно пов’язаний з розвитком українознавства. Однак з 1907 р. знову, як і до революції, українська мова в освітніх закладах стала викорінюватись, забороняються українські культурні заходи.

Період Першої світової війни зумовив нові вимоги до розвитку освіти. Примітно, що в цих умовах був розроблений і запропонований урядом найбільший проект реформи загальноосвітньої школи. Найважливішим елементом стало те, що загальноосвітня школа мислилася в ширшому діапазоні її цілей, “без підкреслення бути підготовчим етапом до вищої школи”. Середня освіта орієнтувалася на “рівномірний розвиток всіх здатностей людини”. На II ступені гімназії (4–7 класи) передбачалася фуркація освіти за напрямками: новогуманітарна, гуманітарно-класична й реальна.

Висновки. Зміст виховання і шкільної освіти у перші десятиріччя ХХ ст. визначали постанови Міністерства народної освіти. Це, у свою чергу, дало можливість врахувати зміни в реаліях часу, які сприяли й розумовому вихованню учнів. Аналізуючи зміст шкільної освіти початку ХХ ст., варто відзначити, що змістовий компонент сприяв розвитку мислення, формуванню світоглядних уявлень учнів.

Література

1. Альбицкий В. Испытания зрелости. Справочная книга для гимназий и готовящихся к испытаниям зрелости / В. Альбицкий. – СПб. : [б. и.], 1884. – С. 1–28.
2. Багалея Д.И. Русская история / Д.И. Багалея. – 1914. – Т. 1. – 508 с.
3. Верховский В. Химия и практические занятия по химии в средней школе / В. Верховский // Школа и жизнь. – 1914. – № 7. – С. 279.
4. Глинка И. Учебные планы в новом проекте Положение про гимназии Министерства народного образования 1909 р. / И. Глинка // Русская школа. – 1909. – № 11. – С. 12.
5. Грибовский В. О желательной постановке преподавания законоведения в средней общеобразовательной школе / В. Грибовский // Русская школа. – 1902. – № 1. – С. 164–189.
6. ДАХО Ф 265, О.1, д № 273. Протоколи засідань педагогічної ради I Харківської гімназії за 1903 р. Л. 81.

7. ДАХО Ф. 265, О.1, д № 346. Протоколы засідань випробовувальної комісії I Харьковської гімназії 1903 р.
8. Елисеев В. Программы и правила мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения / В. Елисеев. – М., 1907. – С. 125–135.
9. Лебедев П. Логика в средней школе / П. Лебедев // Русская школа. – 1916. – № 7–8. – С. 1–10.
10. Ольденбург Ф. Мысли о постановке преподавания психологии в средней школе / Ф. Ольденбург // Русская школа. – 1906. – № 10. – С. 140–160.
11. Обзор деятельности учреждений с высочайшего соизволения при Министерстве народного просвещения комиссии по преобразованию средней школы // Журнал Министерства народного просвещения. – 1901. – Июль. – С. 77–126.
12. Программы и правила мужских гимназий и прогимназий. – М., 1904. – 240 с.
13. Русская школа. – 1909. – № 10. – С. 58.
14. Теория и практика (По поводу нового учебного плана преподавания русского языка и словесности в средней школе) // Русская школа. – 1901. – № 12. – С. 236–245.
15. Урядові розпорядження. Циркуляр Міністерства народної Освіти 6 липня 1907 р. № 14409 // ЖМНО. – 1907. – № 10. – С. 57–58.
16. Учебные планы и программы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях ведомства Министерства народного просвещения. – СПб. : [б. и.], 1890. – 180 с.
17. Циркуляр МНП від 16 июня – 4 июля 1905 года № 11657 “О программах преподавания в мужских гимназиях законоведения и философской пропедевтики” // ЖМНП. – 1905. – Сентябрь. – С. 39–55.
18. Циркуляры Министерства народного просвещения 1-го июля 1914 г. № 33011 “О программах по географии для мужских гимназий” // ЖМНП. – 1914. – Ноябрь.
19. Школа и жизнь. – 1915. – № 4–5. – С. 10.